

Иван Котев

Грозен бој се почна горе на Балкано

**Македонски народни песни од Струмица и Струмичко
за Балканските војни и за Првата светска војна**

Струмица, 2021 година

Иван Котев

Грозен бој се почна горе на Балкано

Македонски народни песни од Струмица и Струмичко
за Балканските војни и за Првата светска војна

Издава:

НУ Завод и Музеј - Струмица

За издавачот:

Ацо Манински, директор

Уредник:

Ацо Манински

Фотографии:

Фонд на фотографии од Браќата Манаки

на Државен архив – Одделение Битола

Историска збирка на НУ Завод и Музеј – Струмица

Рецензент:

д-р Ана Витанова – Рингачева

Лектор: Васка Кирова

Дизајн на корица:

Иван Бозов

Техничка поддршка:

Влатко Филчевски

Ѓорги Пелтековски

Печати:

„Графосервис“

Струмица

Тираж:

300 примероци

Иван Котев

Грозен бој се почна горе на Балкано

Македонски народни песни од Струмица и Струмичко
за Балканските војни и за Првата светска војна

НУ Завод за заштита на спомениците и Музеј - Струмица
Струмица, 2021 година

Ана ВИТАНОВА-РИНГАЧЕВА

БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ И ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА КАКО МОТИВИ ВО НАРОДНИТЕ ПЕСНИ ОД СТРУМИЦА И СТРУМИЧКО

Кон книгата „Грозен бој се почна горе на Балкано“
Македонски народни песни од Струмица и Струмичко
за Балканските војни и за Првата светска војна
од Иван Котев, Струмица, 2021

„Историјата не е песна, ама песната е историја“

Иван Котев

Македонската народна песна е сведок на времето, во кое усно кажаниот збор бил на рамниште на сите, подоцна запишани узуси. Песната е чувар на сеќавањето и таа ја конзервира историско-уметничката претстава за светот. Светот има безброј лица, видливи и невидливи, реални и замислени. Балканот, а со него и Македонија е едно од лицата на светот. Стереотипните претстави за Балканот му ја предочуваат на светот сликата за едно место, синоним за конфликти, трагизам, варваризам, предрасуди, наратив обременет со негативни атрибути. Таквиот наратив прераснува во приказна којашто, секогаш кога ќе се спомне Балканот, се прилепува како нејзина етикета. Ако Балканот е хронотоп, тогаш Македонија, според нејзината ареална поставеност во однос на другите,

е просторот во срцето на тој хронотоп. Современиот дискурс на Балканот се стреми кон тоа да се минимизира или целосно да се отстрани националистичкиот наратив. Митот за Балканот како „буре барут“ сè уште има свои живи алузии, а Западот кога сака да говори за криза на идентитетот, своите тези ги аплицира земајќи го Балканот за пример. За балканските простори е карактеристична андрогината слика на полуостровот како нешто помеѓу, нешто кое не е ни дом ни туѓина, ни војна ни мир, ни рај ни пекол. (Ќулавкова, 2018:36). И токму во едно такво „помеѓу“, еден народ жилаво им пркоси на сите историски неправди, народ кој и кога му го рушеле домот, тој создавал нов, а кога принудно морал да се сели, со себе ги понел ората, песните, приказните...Одел и пеел, оставал зад себе трошки, ако еден ден се врати, да знае од каде тргнал.

На почетокот на XX век, додека светот сè уште се буди во зората на новиот милениум, еден мал народ се распарчува, се дели како бадникова погача, разграбена од рацете на „гладните“ соседи. Се одмеѓуваат старите прадедови меѓи, се расплетуваат старите дрвени плетови, се поставуваат нови, вештачки создадени гранични линии. Но, тоа не е само геометриско поврзување на точки или цртање граници на хартија, тоа се распарчени семејства откорнати од прадедовиот двор, деца распрснати по светот со рез под левата пазува и судбина на откорнатици и светски скитници. Кому му беше нужно толку зло и дали боговите не се наситија од толку крв и мрша на Балканот!? Македонија како да е предодредена да биде мегдан на кој (не)пријателите си ги одмерувале силите, гладни за уште едно парче земја. Војните, Први и Втори, балкански и светски, го треселе балканското тло, а таму еден мал народ со голи раце се борел да преживее. Најголемите историски преломи народот ги сочувал во своите сеќавања, ги испеал во песна и во неа оставил траен запис, за сето она што историјата не го запишала.

Песните како мали исечоци од историјата на македонскиот народ, всушност претставуваат еден вид сведоштва за тоа што се случувало во зафрлените, маргинализирани делови од светот. За жал, војните ги опустошиле и така сиромашните македонски села, (не)пријателите ги запалиле убавите градови, но духот останал жилав, оти нему не му можат ништо, ни разурнувањата, ни палењата. И додека Балканот постојано горел, македонскиот народ живеел со чувство дека, под превезот на пријателската рака, големите европски сили му ја кројат судбината.

Кога се прелистуваат страниците на историјата на Македонија од почетокот на XX век, неминовно се забележува постојаната тенденција на соседите и големите сили за нејзино територијално и духовно распарчување. Големата идеја на Илинденското востание донела големи жртви, но и надеж дека Македонецот никогаш не треба да престане да ја сонува слободата. Соседните земји, Бугарија, Грција и Србија ја започнале Првата балканска војна под превезот на идејата за конечно ослободување од турското ропство. „Во почетокот балканските сојузници навистина ги замаскирале своите завојувачки стремежи кон Македонија, кога ја исфрлиле паролата за ‚ослободување на поробените браќа христијани‘ и за нивното ‚остварување на традиционалните идеали‘, коишто се засновале врз нивните повеќеденески желби за ‚државно-правни и историски права‘. Овие пароли, исфрлени благовремено, во прв момент, всушност, го повеле македонскиот народ уште пред почетокот на избувнувањето на Првата балканска војна активно да се подготвува да се крене на ‚света војна‘ за свое конечно ослободување од повеќевековното турско-османско владеење“ (Трајановски, 2017:129-130). Таканаречените „ослободители“ ќе ја втурнат Македонија во уште една војна, најстрашната и најпогубната, Втора балканска војна во која ќе се случи поделбата на дотогаш, едното цело парче земја македонска. Со Букурешкиот мировен договор во 1913 година, територијата на Македонија била поделена помеѓу трите соседни балкански држави: Грција, Србија и Бугарија. Македонскиот народ живеел во надеж дека конечно ќе се случи долгоочекуваното ослободување од турското ропство. Но, надежта набрзо станала нов кошмар. По завршувањето на Балканските војни, народот од вардарскиот дел на Македонија ја спознал суровата реалност, дека воспоставувањето српска власт не претставува никакво ослободување, туку само смена на турскиот поробувач со српки.

Во 1914 година кога незацелените рани од поделбата крвават и болат, започнува уште една мрачна сага, започнува Првата светска војна. Повторно, најголемите страдања паѓаат на грбот на македонскиот народ, кој со мали прекини (меѓу Втората балканска и Првата светска војна), бил во војна скоро шест години. По завршувањето на Балканските војни и поделбата на Македонија, источниот дел од Македонија кој бил под српска власт, доживеал нови ужаси. Со започнувањето на Првата светска војна, мажите биле мобилизирани да се борат во редовите на српските и бугарските војски, а незаштитените жени трпе-

ле страшни изживувања од страна на српските жандари. Непосредно пред влегувањето на Бугарија во војната (14 октомври 1915 година), англофранцуските сили се истоварице во Солун, со намера да ѝ дадат помош на Србија и да ја спречат Грција да влезе во војната на страната на Централните сили. Антантините (англо-француски) сили, по Вардарската Долина наскоро продреле до Криволак, со што се создал широк воен фронт во овој дел од Македонија. Во борбите кај Криволак, во тие денови, загинал и Христо Чернопеев како припадник на бугарската армија. (Пандевски и Стоев-Трнката, 1969:288). Значајната геостратешка положба на Македонија, нејзините природни богатства и убавини биле силен мотив, соседите да посакаат да зграбат дел од неа. Балканските војни ја разоткриваат идејата на нејзините партиципенти, да посегнат по субјективна селекција на фактите, да ја интерпретираат историјата по сопствено убедување и да ја пласираат како своја вистина, приспособена на нивните национални потреби. За жал, таквата нивна политика е доминантен наратив и денес, кога македонскиот народ е соочен со негирања на своето потекло, јазик и идентитет, кога во цивилизираниот нов век имаме потреба да го докажуваме она што априори е непобитен факт. Тоа што останало врежано во меморијата, невозможно е да биде избришано, се раскажува и прераскажува како живо сведоштво за страдањата на недолжните и без вина осудени луѓе. Иван Котев, најголемиот жив современ собирач на народното творештво, во својата петдецениска потрага по фолклорното богатство на Струмица и регионот, има запишано трагично сведоштво за вистинското лице на војната, на поделбата и судбината на невините:

„Имало и горење на луѓе во фурна. Во текот на 1995 година запишав едно кажување од Кољо Стаменов од Струмица, којшто како дете го напуштил родното село во близината на Кукуш и се сеќава на случај што длабоко ги потресол жителите на селото. Никој не можел да претпостави дека човек на човека може да му нанесе толку голема болка и да го прати во пеколна смрт. Еве го интегралниот текст на ова кажување“:

Тај, фурн'чи'а бил. Фурн'чи'а бил, си н'в'лил фурната, ...леп ќе пече. Грци доваждат да се би'ат, Бугарто отст'иват, Грците се напреднуват. Ниа, н'р'одо, бега ут с'елто у градо. Душа мила! Бегат! Бегат! И н'р'одо му реч'ел: - Е,еј колега, оста'ви таа фурна, беги, тук шо ќе биде не се знаа! - А, шо ќе биде!? Ед'ин-два дена ќе пумине сичко.

Оно, т'ка а, ама за тиа два дена шо ќе биде - не знаа. Бркано време... Е, не слуша никуј. Чека да прегоре, леп ќе пече... И, флеват Грците, таа мртва сража, тиа са трујца. Нешто го пита́ле, грчки знааш ли, не знааш ли, он „не знам!“ рекал. И, ка го фајкат - жиџ у фурната. Земната горе и он горе. Аман-думан- нема! Жиџ у фурната!¹

Она што здравиот човеков разум не може ни да го замисли, традицијата го сочувала како вистина за трагичната судбина на нашите предци. Траумите од поделбата се чувствуваат и денес, а нив ги чуваат историјата и уметноста и стојат како длабок белег во културната меморија на македонскиот народ. Македонскиот фолклор, музиката, танцот, везот, обредната практика, легендите и преданијата се гласни сведоци за патиштата и беспаката на Македонецот, кој принуден да го напушти родното огниште, свил гнездо некаде далеку оддома. Се одело дотаму да се забранува употребата на македонскиот јазик, а било забрането и пеењето македонски народни песни по разни поводи. Со тоа директно се атакувало врз македонската традиција и македонската национална свест. Марко Китевски потенцира дека „фактот што Македонскиот (Солунскиот) фронт минувал низ Македонија би требало да резултира со мноштво песни, преданија и други народни умотворби“ (Китевски, 2014:256). Меѓутоа, увидот во собраната архива од тој временски период, укажува на фактот дека бројката е многу мала, скоро незначителна во однос на периодите претходно. Увидот во зборниците на: Јосиф Чешмециев, Добри Христов, Панчо Михајлов, Ѓорги Киселинов, Војислав Радвановиќ, Владан Ѓорѓевиќ и други објавени во меѓувоениот период, не наиде на песни од споменатите периоди. Фронтот, односно бојното поле е местото каде што се создава и пресоздава народната песна. Народнотворечката активност за време на Балканските војни и на Првата светска војна забележува намален интензитет во однос на илинденскиот период и периодот за време на Втората светска војна. Македонскиот народ уморен од игрите на соседите и големите сили, изневерен и истоштен, како да немал мотив и сила да пее. За да биде болката уште поголема, Македонецот го изгубил чувството за времето во кое војува,

1 Кажувањето е снимено на 18 јули 1995 год. во Струмица од Кољо Стаменов, роден 1908 год. Кажувањето го снимил и дешифрирал Иван Котев. Види во: Иван Котев. „Одразот на Балканските војни и Првата светска војна во народната песна од Струмичко“. *Зборник на трудови во спомен на Емилија Петковска*, Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, Струмица, 2014, стр. 335-343

на чија страна војува и каква смисла има неговата борба: *Лоши времена дојдоа /сите војници ќе одат*, пее народниот пејач. Непобитен е фактот дека народните песни од овој период се слични меѓу себе и запишувачите тешко можат да го разграничат времето на нивното создавање, како и поводот по кој се пееле, дали тоа биле Балканските војни или Првата светска војна. Според Китевски, „народот не правел разлика меѓу овие војни. За народот војните почнале 1912, а завршиле со завршувањето на Првата светска војна, 1918 или 1919 година“ (Китевски, 2013:185-186). Цели шест години македонскиот народ бил во агонија, да преживее и да се спаси од виорот на војната и од сиромаштијата што ќе дојде по неа.

Меѓутоа, современите собирачи и запишувачи², веќе во својата актива бележат песни од Балканските војни и од Првата светска војна. Источниот дел од Македонија бил најпогоден од воените налети, бидејќи тука минувала линијата на Солунскиот фронт. Токму затоа, во меморијата на народот останале да се чуваат песни со мотиви од *шестгодишната војна*. Малку на број, овие песни чуваат историски вистини, кои за жал и денес ги живееме. Еден од најактивните собирачи на фолклорот од Струмица и Струмичко, Иван Котев, фолклорист и истражувач на фолклорното богатство од овој регион, запишал над четириесет народни песни со мотиви од Балканските војни и од Првата светска војна. Во однос на останатите видови песни што Котев ги има собрано и запишано (импозантна бројка од над илјада), песните со вакви мотиви се малку на број, но не помалку вредни. Книгата „**Грозен бој се почна горе на Балкано**“ Македонски народни песни од Струмица и Струмичко за Балканските војни и за Првата светска војна е неговата најнова објава на песни што ги запишувал во периодот од 1970 до 2020 година, а се со мотиви од Балканските војни и од Првата светска војна. Педесетгодишната активна собирачка дејност резултира со четиринаесет објавени книги со оригинален и издашно богат фолклористичко-етнографски материјал собран од тлото на Струмица и регионот, а уште многу чекаат да бидат објавени. Најголемиот дел од песните се

2 Димитар Митевски, *Вековни ноти, Македонски народни песни од Штип и Штипско*, книга втора, Штип 2001; Трпко Бицевски, *Македонски народни песни од Леринско*, Скопје 1995; Трпко Бицевски, *Македонски народни песни од Воденско*, Скопје 1989; Илија Алишевски, *Цвилит коњче во гора зелена (Збирка народна песни)*, Битола, 1997; Илија Алушевски, *Залуде лудо полуде, (Македонски народни песни)*, Битола 1982; Ристо Стамков, *Комитски песни од Јужно Повардарје*, Скопје 2012; Милан Ристески, *Зборник на револуционерно-борбени песни*, Скопје 1981 и други.

запишани во седумдесеттите години на XX век и во нив е конзервиран говорот на Македонците во струмичкиот регион, посебно во селата: Иловица, Сушица, Секирник (села населени со Бежанци, Македонци кои по Букурешкиот мировен договор се прогонети од Егејскиот дел на Македонија³), Ново Село, Турново, Босилово, Дабиле, Ново и Старо Коњарево и други. „Регионот на Струмица и Струмичко за време и по завршувањето на Балканските војни, ќе доживее длабоки потреси, пустошења, опожарувања и преселби. Присилните масовни миграции, како и притисоците на соседните пропаганди, ќе направат целосен пресврт во животот на некогашното мирно гратче, кое по војната почнува да ја испишува својата нова историја“ (Витанова-Рингачева, 2014:263:264).

Анализата на песните запишани во седумдесеттите години ги покажува јазичните белези (особено лексички) на народниот говор од овој крај, кој доста се разликува од песните запишани скоро педесет години подоцна. Имајќи го предвид фактот дека информаторите коишто ги снимал Котев, се родени во првите години на XX век (слепиот старец, Јован Василев, еден од најстарите меѓу нив е роден во село Костурино, 1903 год.), јасно говори за тоа дека, иако македонскиот народ се образувал на јазици што му биле наметнувани, сепак, длабоко во себе ја чувал жива вистината за тоа кој е, од каде потекнува и дека македонскиот јазик е неговиот мајчин јазик. Песните испеани на струмички говор, така запишани и така зачувани, всушност се најголемиот доказ дека идентитетот се чува единствено преку јазикот. „Македонската говорна заедница и во минатото и денес е опкружена со различни говорни заедници од словенско и несловенско потекло. Кон ова мора да се имаат предвид и историските, општествените и културните услови во мина-

3 Најголем дел од бежанците се населиле во напуштените куќи и имоти од Турците во струмичките села и во градот Струмица кој ја доживеал истата судбина како и Кукуш. Тој бил неколкукратно опожаруван во текот на август 1913 година од грчката војска. Војната, пожарите и миграциите придонеле демографската слика на градот битно да се промени. Струмица од град со средна големина, кој во 1910 година броел 25.000 жители, станал опожарено и опустошено гратче коешто во 1921 година броело едвај 6.500 жители. Од нив, според еден податок, околу 2.700 биле бежанци кои се населиле во Струмица по Втората балканска војна. Оној дел од градот каде што се населиле, бил наречен Бежанско Маало, а тоа постои и денес. Што се однесува до Струмичката околија, бежанците се населиле во селата: Иловица, Секирник, Турново, Сушица, Штука, Добрашинци, Нова Маала, Сушево, Петралинци, Борисово, Мокриево, Габрово, Свидовица, Балдовци (Старо и Градско), Сарај и Гечерлија. Види во: Јанчева, Љ. И Мирчевска, М. (2013). „Струмица и Струмичко. Нова дестинација на кукушките бегалци“. Во: *Зборник на трудови од научниот собир: Струмица и Струмичко за време на Балканските војни и Букурешкиот мировен договор, Струмица 2012*, Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, стр. 159. Цитирано според: Манол Пандевски, Ѓорѓи Стоев-Трнката, Струмица и Струмичко низ историјата, ОО на СЗБ од НОБ- Струмица, Струмица, 1969

тото на балканските простори каде што во определени периоди се јавуваа определени доминации од различни ентитети. Сите тие фактори влијаеле врз македонскиот јазик, а имајќи ги предвид определените историски периоди, може да се смета дека македонскиот ентитет на овие простори успеал да опстои во екстремно тешки услови - особено во периодот од првите децении на XX век“ (Веновска-Антевска, 2013:207-208). Македонскиот XIX век го најави македонскиот духовен отпор кон сите неприродно наметнати неvistини од страна на пропагандите, ја издигна македонската национална свест до ниво од кое може јасно да се набљудува вистината за нашата различност. Резултатот од тој отпор е разбудената свест за посебноста на македонскиот јазик, фолклор, литература и култура, како и сознанието дека борбата за нивното зачувување е единствената идеја за која има смисла човек да се бори. Борбата против злото е легитимна и секогаш има смисла, бидејќи ако не е така, тогаш и животот би станал бесмислен. Додека Македонија била под османлиско владеење, народот ги чувал јазикот и верата преку богослужбите во црквите во кои, словото се читало на црковнословенски јазик. Создавањето на народното творештво не подразбирало никакви забрани и ограничувања, народот пеел и раскажувал секогаш и секаде, го негувал духот, го крепел и хранел со народниот збор. Јазикот и фолклорот се камата и револверот пред кои Македонецот се колнел и во чијашто сила верувал. Таа верба и го одржала.

Во однос на класификацијата на македонските народни борбени песни, Блаже Ристовски посочува дека првите класификаторски обиди на Миладиновци, Верковиќ, Шапкарев, Црнушанов, како и подоцнежните поопсежни обиди на Х. Поленаковиќ, К. Пенушлиски и Т. Саздов не се доволни за да се подредат овие песни. Токму затоа, Ристовски предлага своја класификација на македонските народни песни против поробувачите: 1. Народни песни за подвизите на разните феудални јунаци; 2. Народни песни за ајдутите во Македонија и 3. Револуционерни народни песни. Посебно значајна за нас е третата група што Ристовски ја дели на пет подгрупи: 1. Предилинденски револуционерни македонски народни песни (од појавата на првите организирани револуционерни акции до 1893 г.); 2. Илинденски револуционерни песни (од 1893 до 1908 г.); 3. Поилинденски револуционерни песни (од 1908 до конечната поделба на Македонија); 4. Револуционерни македонски народни песни од времето меѓу двете светски војни (од 1918 до 1941

г.) и 5. Македонски револуционерни песни од НОБ (од 1941 до 1944 г.), (Ристовски, 1969:146-148).

Имајќи ја предвид ваквата класификација, песните од Балканските војни и од Првата светска војна опфатени во книгата „**Грозен бој се почна горе на Балкано**“ Македонски народни песни од Струмица и Струмичко за Балканските војни и за Првата светска војна ги ставаме во третата подгрупа во која е опфатен поилинденскиот период. Имено, станува збор за периодот по 1908 година кога се случува поделбата на Македонија. Ристовски посочува дека свесно не izdelува посебна подгрупа за војничките песни, бидејќи сите тие балкански и светски војни македонскиот народ не ги почувствува како ослободувачки, па не ги ни опеја како такви, туку и во нив ја излеа својата несреќна положба, натеран да војува за туѓи интереси (Ристовски, 1969:148).

Книгата „**Грозен бој се почна горе на Балкано**“ Македонски народни песни од Струмица и Струмичко за Балканските војни и за Првата светска војна содржи 13 лирски песни со мотиви од Балканските војни и 26 лирски и 1 епска песна со мотиви од Првата светска војна, а на крајот, покрај списокот на информатори и топоними, Иван Котев приложува и речник на помалку познати зборови. Во песните се чувствува духот на времето во кое се создавани, посебно во делот на новата лексика: *топови, фронт, френски, рота, моторна лотка, капетан, бинтове, болница, санитаре, авион, лекари* и сл.

Книгата е насловена по истоимената песна *Грозен бој се почна горе на Балкано*, песна за девојката којашто останува сама по наводната смрт на нејзиниот сакан, кој заминал на бојното поле, за подоцна да се врати жив и здрав. Народниот пејач пее за судбините на својот народ, за судбините на мајките што ги изгубиле синовите, за сестрите останати без браќа, за девојките и жените останати без своите момчиња и мажи. „Во овој виор од оган и смрт, неизбежно е учеството на македонската жена како мајка, сестра, ќерка, девојка, медицинска сестра. Изложени на невидена сиромаштија, оставени сами на себе со многудетни семејства, незаштитени од многуте странски, па и домашни војници, жените го изнеле најтешкиот товар во оваа војна“ (Котев, 2020:53). Она што е, исто така, воочливо е фактот дека пеејќи за судбините на паднатите војници и нивните семејства, народниот пејач

создава колективен лик на страдалник којшто носејќи го товарот на војната, всушност го болува личниот, но и колективниот бол. Такви ликови се познати во македонската уметничка литература.

Насловот и првите стихови на песната се слика за тоа како луѓето ја доживувале војната, нарекувајќи ја *грозен бој*. Всушност, народниот пејач ни ја предочува вистинската слика за тоа што значи војната, таа е: страшна, грозна, тешка, мачна, долга, пуста, братоубивствена и на крајот, секако, бесмислена. Војната сама по себе е синоним за уништувачка сила што го руши поредокот, предизивува страдања и општочовечка несреќа. Македонецот борејќи се за туѓите интереси, никако поинаку и не можел да ја доживее војната, а уште помалку да пее за неа. Принуден да се бори на спротивната страна од таа на својот роден брат, крева рака за да пролее братска крв:

*Две ми војски бој се бијат
едната е била српска,
а другата б'лгарска.
У војската двујца брајќа,
со ножове се судриле;
со ножове се судриле
и па не се пузнајале.*

(Две ми војски бој се бијат)

Можеби историјата сака да ги премолчи ваквите сцени од фронтот, но не и песната. Таа запишала сè што историјата премолчела. Народниот пејач дава страотна слика за тоа какви маки трпеле Македонците, низ што поминувале за време на војната:

*Даски се бичат, спици се прават,
на Македонци под нокти стават;
даски се бичат, спици се прават,
на Македонци под нокти стават.*

*Фурни се паљат, железа се горат,
на Македонци ф уста се стават;*

(Кажѝ бре, кажи, ѓафир каурин!)

Таквите веристички слики предизвикуваат силен интензитет на емоција, а се во функција на предизвикување внимание од Европа, да се сврти и да ги види страдањата на луѓето од овој дел од светот. Песната е гласноговорник на угнетениот човек кој и покрај сета неправда, пак застанува на нозе и пее. Во манир на химничното пеење, пејачот го бодри нескршливиот дух на малиот човек:

*Нека да разбере цела Европа,
какви маки тегљат Македонците;
Нека да разбере цела Европа,
какви маки тегљат Македонците!
Македонец се вика, пак на нози рипа,
македонски песни весело пеје;*

(Кажѝ бре, кажи, ѓафир каурин!)

Кога сликите од историјата стануваат поетски слики во поезијата, тогаш тие остануваат во меморијата на човекот, такви ги прифаќа, такви ги доживува и ги пренесува. Македонскиот трагизам започнува да добива на интензитет кога Македонецот почнува да ја губи својата национална целост. Македонскиот народ, иако западнал во исклучително тешка политичка, економска и социјална положба, сепак во себе го носел вековниот пркос да им се спротивстави на завојувачите, коишто во секој поглед се поголеми и посилни од него. Зад кулисите на војната се пројавувале најразлични форми на активен и пасивен отпор, а песната е најсуптилниот аргумент во полза на тој отпор. Таа е најсилниот доказ за нескршливоста на духот и отпорот по секоја цена да се згази и потчини еден недолжен народ. Со започнувањето на Првата балканска војна народот се мобилизирал уверен дека ќе се бори за ослободување од турскиот окупатор: *Тај што носи машко срце, / македонско име, / нек' запаши острата*

*сабја, / с Турчино да се бије (Ветер веје гори снежни). Во песната **Од Вардара до Стамбола** се слуша гласот на поробениот народ: *Нештем вече да сме робе на разни бегове! / Сакаме да сме слободни во нашите домове! /Долу наши, кајмаками, народни јадаче, / долу разни садразами, сите сте муртати!**

Песните избобилуваат со контрастни слики, црно-бела претстава за светот и ние, другиот и ние, Европа и Македонија. Балканските бинарни опозити: наше-туѓо, војна-мир, живот-смрт, правда-неправда, поробувач-поробен како да се вградиле во секоја пора на животот овде, а најмногу во народното творештво. Од имаголошки аспект, претставата за Европа од гледна точка на Македонецот е обременета со негативни атрибути: таа е *блудница, крвница*, виновна е за сите страдања на македонскиот народ, бидејќи дозволила големите држави да ја кројат судбината, но и да ги раскројуваат границите. Сето тоа што народот го живеел и доживувал, го испеал во песна, раскажал легенда, избрусал поговорка, изустил клетва. Песната е сведок за историскиот ѓд на македонскиот народ, таа е скришното засолниште на душите на страдалниците, кои, не можејќи да се одбранат од гладните усти на големите, пееле за да бидат чуени и да бидат спасени:

Македонија поробена -

главата ѝ наведена.

Од Русија - оставена!

Од Европа - заборавена!

Европејец е слободен,

тој не мисли на поробен.

(Македонче, братче мило)

Во современ контекст, Европа е симбол на заедништво, единство, солидарност, правда, слобода, демократија, но под плаштот на таквата симболика како да се крие нејзиниот нечесен однос кон малите и маргинализирани народи, кои се големи единствено во својата духовна оставнина што му ја подаруваат на светот. Во народната поезија многу честа е претставата во којашто татковината се персонифицира,

најчесто во ликот на мајка или храбра жена. Во песната **Очајен глас се чује**, Македонија добива лик на расплакана жена која падната во тешки страдални маки, колне и бара помош:

*- Пруклета ти да бидеш,
Европо независна;
пруклета ти да бидеш,
Европо независна!
Проклета ти да бидеш,
блуднице вавилонска!
Блуднице вавилонска,
крвнице македонска;
блуднице македонска,
крвнице македонска!
Французи, Англичани,
сакат да не заработ.
Русијо, мила сестро,
ела ни ти во помош!*

(Очајен глас се чује)

Клетвата и песната се најемотивните изблици на тага и очај, на безнадежност и безизлез. Во оваа песна клетвата е вградена во стихот, со што интензитетот на емоцијата се дуплира и добива на сила. Македонија персонифицирана во жена, фрла клетва врз Европа, нарекувајќи ја *блудница вавилонска, крвница македонска*, а помош бара од Русија нарекувајќи ја *мила сестро*. Ваквиот наратив се среќава и денес, бидејќи македонскиот народ кој природно ѝ припаѓа на Европа, постојано живее со чувство на недоверба кон поголемите од него со кои го дели континентот.

Во песните доминантно место им е отстапено на местата каде што се случувале големите битки, каде што паднале многу жртви, места коишто и денес се синоним за војната. Во песната **Прва битка на Гу-**

лаш је била, народниот пејач низ една течна лирска вертикала го дава хронолошкиот ред на битките во коишто најблиските ги губат своите сакани: Голаш, Битола, Криволак, Јарбица и Дојран:

Прва битка на Гулаш је била, ле, на Гулаш је била.

Там је мајка сина ј`изгобила,

там је мајка сина изгобила, ле, сина изгобила.

Фтора битка на Битоља била,

там је сестра брата изгобила, ле, брата изгобила.

Трета битка на Криволак била,

там је баишта сина изгобила, ле, сина изгобила.

Четврта битка на Јарбица била,

там је деца баишта изгобила, ле, баишта изгобила.

Петта битка на Дојран је била,

там је драга либе изгобила, ле, либе изгобила.

(Прва битка на Гулаш је била)

Се споменува и Криволак: *Тамо горе Криволака, / криволачки-те окопе, / тамо лежи младо јуначе сос девет рани*, но и битката кај Железничката станица кај Криволак: *Пуста останала гарата, / пуста останала гарата, / хеј, гарата, брајќа, криволачка, / хеј, гарата, брајќа, криволачка. / Таму се бијат наш'те брајќа, / таму се бијат наш'те брајќа, / хеј, ут Шестти македонски полк, / хеј, Тринајста рота к'ртешна (Пуста останала гарата)*. Имено, поради добрата стратешка положба, Криволак било местото на кое се вкрстувале па-тиштата за време на војните. Според историските податоци, за време на Втората балканска војна во 1913 година таму се водела жестока битка меѓу српската и бугарската војска. Битката на Кајмакчалан или Кајмакчаланска битка што се водела меѓу српските и бугарските трупи на Македонскиот фронт за време на Првата светска војна, исто така, останала во меморијата на македонскиот народ:

*Таму има грозен бој меѓу Србе и Б'лгаре
Меѓу Србе и Б'лгаре, Англо-Франци, Германци,
Англо-франци, Германци, неспособни Талианци,
Англо-франци, Германци, неспособни Талианци.*

(Огрејала месечина горе на Кајмакчелан)

Инвокацијата е најчестата почетна форма на обраќање во почетните стихови. Лирското „јас“ најчесто се обраќа кон татковината: *Македон јо, земјо мила, / земјо мила и огниште*; во форма на прашање се обраќа кон Македонецот: *Македонче, братче мило, / што си глава наведе / што си толко нажалено, / очите ти солзи ронат; : Кажи бре, кажи, гафир каурин, / до дек' е земја Македонија; кон македонската жена: Бре невесто оилена, / што си толку натажена, / натажена, оплакана, / а и в црно забрадена; кон браќата Македонци: Еј, слушајте, братја, за тие робе, братја, / шо робуваха ваф таја пуста Грција, пуста Грција, / од осамнајста година, до тријсе и осма година;*

Природните феномени и нивните состојби, народниот пејач ги доведува во релација со состојбата во којашто се наоѓа неговиот народ и земја, но и со неговата внатрешна, духовна состојба. Песната ***Сл'ницето изгрева од високи чуки*** започнува со сликата на изгрејсонцето, слика што носи нов ден, нова надеж за поробениот народ:

*Сл'ницето веч изгрева,
од високи чукари.
Млад јунак с којна излева
од железните порти.
Збогом мајко, збогом братја,
збогом братја и сестри!
Јас јотивам на Балкана,
рај да дадам, душмани!
И небото се замрежило,
од димови, топови;*

*реките са предојдели
од јуначки крвови.*

(Сл'ницето изгрева од високи чуки)

Убавината на изгрејсонцето се замрачува во последните стихови во кои, народниот пејач дава слика на помрачено небо и надојдени реки во коишто, наместо вода, тече крв од раните на јунаците. Песната **Сл'ницето трепере, ќе зајде** всушност ја претставува мрачната слика на боиштето: *Сл'ницето трепере, трепере ќе зајде, / Дојранското Езеро магли замаглено...* Девојките му се обраќаат на Голаш, нарекувајќи го *проклето брдо*, бидејќи расплакало безброј мајки, сестри, жени и деца коишто останале сирачиња по смртта на нивните татковци, борци во војната. Како надополнување на мрачната слика е разговорот меѓу орлите што се хранеле од мршите на мртвите војници паднати на Голаш:

*Јоф Голаш си лежат ж'лти Јанглици,
ж'лти Јанглици, ем бели Французе,
ж'лти Јанглици, ем бели Французе.
Тука ќе се раниме три години време,
три години време, цели тријсе мехци;*

Песната **Сл'ницето изгрева, м'гла падине** е варијанта на претходната со тоа што повторно воведните стихови се слика на природата: *Сл'ницето изгрева, м'гла падине, / Дојранското Езеро страшно се в'лнува.* Во оваа песна недостасува разговорот на птиците, но затоа пак, народниот пејач го воведува дијалогот меѓу јунакот и лозјето. Тагата и страдањето на јунаците станува состојба што се прелева и во природата и таа страда заедно со нив. Во песната **Гора се вила, вила развила**, природата се обновува, само едно дрво, под коешто лежи младиот ранет војник, не разлистува. На голите гранки грачи гавран заканувајќи се дека ќе го исколва мртвото јуначко тело и ќе го однесе како храна на своите малечки: *Гора се вила, вила развила, / сал едно дрво не се ј развило. / И на дрвото гавран гарачи, / и под дрвото млад јунак лежи. / И под дрвото млад јунак лежи, / млад јунак*

лежи саз девет рани: / саз девет рани, рани коришумови, / десетта рана с нош пребодена. / И на дрвото гавран гарачи: / Умри ми, умри, млад ранен јунак! / Умри ми, умри, млад ранен јунак, / да ти ископам црните јочи, / да си наранам мојте малечки. Овие стихови разгра-нуваат силна симболика, дрвото како прастар симбол е граничниот хронотоп, местото-жртвеник, таму најчесто се случува смртта и таму е гробот на паднатиот јунак. Во песните најчесто се среќава гавранот како злокобна птица, симбол на смртта и предвесник на трагични настани. Гавранот најчесто влегува во дијалог со јунакот, но и со девојката којашто го чека враќањето на саканиот којшто се бори на фронтот. Гавранот е птица со htonски карактеристики и припаѓа на групата т.н. „нечисти птици“ (Гура, 2005:395). Во словенската митологија гавранот се перципира како најинтелигентна птица, птица-носител на лоши вести, но и птица којашто доаѓа до некакво богатство. Во песната **Над мене црн гарван лети**, гавранот во својот клун ја носи отсечената дланка на јунакот на која сè уште стои блескавиот прстен што му го подарила неговата сакана : *Кажми ми гавран, черен, зловешт, / од дек намери тас р'ка?* Одговорот на гавранот е, всушност, трагична слика од боиштето на Криволак:

Продума гарван черен, зловешт:

- Од Криволак се враќам јас!

Грозната битка, битка јас видох,

на бој свиреп сведетел бех;

грозната битка, битка јас видех,

на бој свиреп сведетел бех!

Тамо л'итеха сабљи, мечове,

преплетеха се като плет;

грнати в црна, в црната земја,

ровеха мртвешки тела;

гранати в црна, в црната земја,

ровеха мртвешки тела.

(Над мене црн гарван лети)

Лирските песни се испеани со баладичен тон и во нив интензитетот на трагизам е многу висок, а причинителите на трагизмот се поробувачите. Песните изобилуваат со поетски слики што се редат една по друга, а трагичното чувство градира од строфа во строфа. Сите песни во книгата се лирски, освен една, **Песна за робјето што биле задржани во Грција 20 години**, долга епска песна испеана од Асен Атанасов⁴ од с. Дабиле, Струмичко. Настанот што песната го засведочила е заробувањето војници од Серско Поле во 1918 година. Долгите епски песни сами по себе се индивидуална творба на пејачот, којшто внесувајќи своја сугестија, свој глас, интерпретација, всушност прави импровизација на претходно слушнатата песна, создавајќи нејзина варијанта. Во овој случај, интересен е фактот дека оваа песна не ја знае никој во селото, освен пејачот којшто му ја испеал на Иван Котев. Во нашиот увид во претходно споменатите зборници, не наидовме на ниту еден пример на епска песна со мотиви од Балканските војни и од Првата светска војна. Оваа песна е единствена од ваков вид и претставува редок фолклористички артефакт. Песната се пеела исклучиво во струмичкиот регион. Тоа ни дава за право да претпоставиме дека заробените војници можеби биле по потекло од овој крај, бидејќи од историска гледна точка, голем број мажи од Струмица и Струмичко биле регрутирани во борбените редови:

*Еј, слушајте, братја, за тие робе, братја,
шо робуваха ваф таја пуста Грција, пуста Грција,
од осамнајста година, до тријсе и осма година.
Грците ги заробиха доле рамно Серско Поле,
во Македонија. Грците ги отаму дигнаха,
па ги одведоха доле, ф стара Грција,
доле в' морето....*

Самиот факт што пејачот ја класифицира песната како „семејна“ и посочува дека се пеела на собири, визи и прослави, говори за тоа

4 Песната е снимена на 16.3.1977 год. во с. Дабиле, Струмичко. Пејач: Асен Атанасов, роден во с. Дабиле, 1917 год. Има завршено IV одд. Снимил и дешифрирал: Иван Котев, фолклорист од Струмица. Песната ја класифицира како „семејна песна“, а се пеела кога се одело на гозби, на свадби и сл. Оваа песна не ја знаат други од селото.

дека епската песна бара слушатели, наспроти лирската што се пее и во осама. Преку почетната инвокација со извикот: Еј, песната прави враќање во времето назад, односно воочлива е временската оддалеченост. Таквата дистанца директно се одразува и на јазичните белези, бидејќи песната се пеела на јазикот (дијалектот) кој тогаш го говореле луѓето. Епската песна во својата средина за вертикала има познат историски настан којшто народниот пејач го обојува со чиста лирска емоција. Песната ја следи епската поетика. Како доминантни во епското пеење се јавуваат: јунаштвото, епскиот хронотоп (време, место), епската нарација, реминисценциите, раскажувањето од временска дистанца и слично. Епскиот дискурс црпи мотиви од колективното сеќавање, но во себе вклучува и „нови епско-историски елементи на мислење, при што создава нов облик на естетизирани историски наративи“ (Кулавкова, 2018:212). Настанот за кој се пее е историски наратив што народниот пејач го облагородува со силна емоција, но и со величење на јунакот Јордан, кој ќе го предводи отпорот и акцијата за спасување: *Јордан се фрли ф морето,/запали една лотка моторна, најнапред врви*. Ликот на Јордан се појавува како носител на епското јунаштво, како носител на идејата на Одисеј за враќањето дома. Тој е храбар, бестрашен, но и одлучен да побегне и да се спаси себеси, но и другарите. Интересно е што и останатите негови пријатели се дадени со име и презиме и местото од каде што потекнуваат, со што самата епска нарација се насочува кон тоа да се засили ефектот на веродостојност во кажувањето. Пејачот пее со силен нагласок, со потреба да му се верува. Бегството е успешно и Јордан заедно со своите пријатели стигнува во Цариград пред конзулот којшто го пречекува со зборовите:

*Дал ти Бог добро, бре јуначе!
 Не се бојте, море јунаци,
 чим сте живи дојдете при мене,
 јас ќе ви дадам пасош,
 секој од вас да заминете,
 кој за Македонија, кој за Б'лгарија.*

Епските реминисценции се читаат во говорот на Јордан во конзулатот, кога всушност ја објаснува целата помината голгота и подолу во текстот кога на свадбата на синот ќе го открие својот вистински идентитет, а како доказ ќе ја извади сликата од семејството што ја носел цели дваесет години:

*Дојдело време Јордан сам да се окаже,
Свалил раница од рамо,
шо е носел на рамо двајсе години,
а,а,а, таа пуста Грција.
Почна Јордан с'лзи да роне,
извади Јордан слика од него,
кога е бил Јордан пред двајсе години дома
и жена му е сликана.,*

Враќањето на Јордан и неговата средба со синот е по матрица на препознавањето на Одисеј од неговиот син Телемах. Одисеј стигна во Итака со белегот по кој ќе биде препознаен, а Јордан со сликата од семејството што дваесет години ја носел во својата пазува. Стигнува на денот на свадбата на својот син кој, во отсуство на таткото, го поканува непознатиот гостин да му биде таткова замена и да седи на чело на свадбената трпеза. Вертикалата на песната станува сè поцврста преку кондензираниот дијалог на ликовите, што наметнува драматичност којашто оди по линија на градацијата. Епската нарација нè води до мигот кога градацијата го достигнува својот врв, кога Јордан го открива својот вистински идентитет:

*– Дејгиди бре сино Стојанчо,
при твој роден башта,
до денеска беше умрел,
а сега го сретна!
Ела, море сину, рака да му бацеш
и да го целуваш!*

*Стојан ојде, рака баџи на баџта му,
еј, Јордан го прегрна!*

Песната е редок бисер во којшто доаѓа до израз умешноста на македонскиот народен пејач да пее во епска низа и да разбуди силни чувства кај оние што го слушаат. Сугестивниот израз, силната експресивна интонација, химничниот тон на епското пеење, како и желбата, историската вистина да се слушне најдалеку, го прават народниот пејач ненадминат творец. Оваа песна е податлива за уште подетална книжевно-јазична анализа, но тоа би го оставиле како предизвик за некое наше следно истражување.

Со песните од книгата **„Грозен бој се почна горе на Балкано“** Македонски народни песни од Струмица и Струмичко од времето на Балканските војни и на Првата светска војна Иван Котев разоткрива уште многу историски вистини покриени со превезот на заборавот. Овие песни, за жал, денес ретко се пеат, па новите генерации скоро и да не знааат за нивното постоење. Но, кога еден толку предан фолклорист и истражувач ќе најде сили да ги дешифрира и да ги пренесе во книга, тогаш тоа е чин на вистински патриотизам и родољубие. Песната нема да го промени светот, ниту пак ќе го расчисти плевелот во којшто е заробена историската вистина на македонскиот народ. Но, таа засекогаш ќе остане светлата страна на нашето постоење.

Користена литература:

1. Веновска-Антевска, С. (2013). „Јазичните состојби во Струмичко по Балканските војни“. Во: *Зборник на трудови од научниот собир: Струмица и Струмичко за време на Балканските војни и Букурешкиот мировен договор, Струмица 2012*, Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, стр. 207-2014
2. Витанова-Рингачева, А.(2014). „Тромеѓата во поезијата на Стојчо Балкански и Егејската Прародина на Љубен Ташковски-рецидив од стогодишната голгота на македонските откорнатици“. Во: *Зборник на трудови од научниот собир: Струмица и*

- Струмичко за време на Балканските војни и Букурешкиот мировен договор, Струмица 2012*, Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, стр.263-274
3. Јанчева, Ј. и Мирчевска, М. (2013). „Струмица и Струмичко. Нова дестинација на кукушките бегалци“. Во: *Зборник на трудови од научниот собир: Струмица и Струмичко за време на Балканските војни и Букурешкиот мировен договор, Струмица 2012*, Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, стр. 155-160.
  4. Китевски, М.(2013). „Македонските народни песни за Балканските војни“. Во: *Зборник на трудови од научниот собир: Струмица и Струмичко за време на Балканските војни и Букурешкиот мировен договор, Струмица 2012*, Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, стр.185-191
  5. Котев, И. (2014). „Одразот на Балканските војни и Првата светска војна во народната песна од Струмичко“. *Зборник на трудови во спомен на Емилија Петковска*, Струмица: Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, стр. 335-343
  6. Котев, И. (2020). *Жената во народната песна со тематика од Првата светска војна*. АКТ: Скопје, стр.53-55
  7. Пандевски, М, Стоев-Трнката, С. (1969). *Струмица и Струмичко низ историјата*, Општински одбор на Сојузот на здружението на борците од НОБ – Струмица: Струмица
  8. Ристовски, Б. (1987). *Македонскиот фолклор и националната свест*, том I. Скопје: Студентски збор
  9. Трајановски, А. (2017). „Последиците од Балканските војни во источниот дел на Македонија (1912-1915)“. Во: *Букурешкиот мировен договор (1913) и неговите долгорочни последици за Македонија и Југоисточна Европа : материјали од Македонско-рускиот научен собир одржан во Скопје на 27 и 28 јуни 2013 година*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Руска академија на науките и Институт за славистика, Скопје, стр. 129-153

Содржина

Ана Витанова – Рингачева: Балканските војни и Првата светска војна како мотиви во народните песни од Струмица и Струмичко (Кон книгата „*Грозен бој се почна горе на Балкано*“, македонски народни песни од Струмица и Струмичко од времето на Балканските војни и Првата светска војна од Иван Котев, Струмица, 2021 7

Песни од балканските војни

1. Грозен бој се почна горе на Балкано 29
2. Сл'нцето изгрева од високи чуки 31
3. Кажи бре, кажи, ѓафир каурин! 32
4. Македонче, братче мило 34
5. Елица, млада довица 35
6. Очајен глас се чује 36
7. Барабано бије, тринајста година 38
8. Две ми војски бој се бијат 39
9. Ветер вее гори снежни 40
10. Бре невесто оилена 41
11. Врни се, Тане мори, врни се сину! 42
12. Од Вардара до Стамбола 43
13. Черен се облак зададе 44

Песни од Првата светска војна

14. Криволака; криволачките окопе 45
15. Прва битка на Гулаш 47

16. Крај Битоља	48
17. Сл'нцето трепери, ќе зајде	50
18. Пуста останала гарата	52
19. Огрејала месечина горе на Кајмакчелан	54
20. Сл'нцето изгрева, м'гла падине	55
21. Сл'нцето изгрева	56
22. Јасна месечинка греје	57
23. Над мене црн гарван лети	58
24. Гора се вила, развила	60
25. Лоши времина дојдоа	61
26. Седнала Драга да плаче	63
27. Крај Битола	64
28. Стани ми стани, Димитрија	65
29. Величка мома	66
30. Пушка пукна	67
31. Вело, Велико	69
32. Невеста тенка висока	71
33. Били се Срби, Бугаре	72
34. Ела либе	74
35. Ѓорѓе млад војник	75
36. Македон'јо, земјо мила	77
37. На врх на Пирин Планина	78
38. Од врв Перин Планина	79
39. Песна за робјето што биле задржани во Грција 20 години	80

40. Очи, черни очи	88
Кажување за страдањето на Македонците кои биле заробени во битка	89
Краток осврт кон песните и информаторите	91
Речник на непознати или помалку познати зборови и изрази	95
Список на информаторите	99
Список на лични имиња	101
Список на географски имиња	105
Белешка за авторот	108
Резиме на англиски	111

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека “Св. Климент Охридски”, Скопје

398.8(=163.3:497.742)(049.3):94(100)”1914/18”
398.8(=163.3:497.742)(049.3):355.48(497)”1912/13”

ГРОЗЕН бој се почна горе на Балкано : (македонски народни песни од Струмица и Струмичко за Балканските војни и за Првата светска војна) / Иван Котев. - Струмица : НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј, 2021. - 114 стр. : илустр. ; 21 см

Балканските војни и Првата светска војна како мотиви во народните песни од Струмица и Струмичко / Ана Витанова-Рингачева: стр. 7-28. - Белешка за авторот: стр. 106-108. - Речник на непознати или помалку познати зборови и изрази: стр. 93-96

ISBN 978-608-4845-10-2

а) Македонски народни песни -- Струмица и Струмичко -- Теми и мотиви -- Прва светска војна, 1914-1918 б) Македонски народни песни -- Струмица и Струмичко -- Теми и мотиви -- Балкански војни, 1912-1913

COBISS.MK-ID 54949637